

bergben működő költője tiszteletére (1909, halála 250. évfordulóján). Ez a „différence” érvényesül különösen a háborús áldozatok, az elesett katonák tiszteletére emelt helyi emlékművekkel és emlékhelyekkel kapcsolatban (főként a német eggyé válást előkészítő porosz-francia háború hagyománykörében), melyek egy-egy központi háborús emlékműtől eltekintve (mint 1876-ból Berlin-Friedrichshain monumentális építménye), aktív csapategységek, veterán-egyletek, közületek, egyházközségek elhatározásából születnek, és a helyi közösség belülről fakadó, az évfordulókhoz vagy a halottak napjához kapcsolódó emlékezetét hordozzák. A porosz és össznémet emlékezési hagyomány éppen a háborús emlékezet tengelyén forr egybe legkésőbb az I. világháború elesett millióiért érzett nemzeti gyásszal. Ezt látjuk az itt vizsgált régiókkal összefüggésben is, ha a vizsgálódás időhatárát 1918 után akár csak néhány évvel kitoljuk. Az orosz front közvetlen közelben lezajlott harci eseményeinek vonzásában már 1919-ben megnyitották Memel katonai temetőjét. Helyi és országos német közadakozásból készült az első döntő, 1914-es német-orosz katonai összecsapás emlékére Königsberg közelében a „tannenbergi csata” reprezentatív, össznemzeti kisugárzású emlékműve (1924/27), közel ahhoz a ponthoz, ahol 1410-ben a Német Lovagrend is a maga tannenbergi csatáját vívta, melynek során történetesen elvérzett, de ezzel nyitott utat a szekularizált Porosz Hercegség számára.

Az 1900-as évek elejétől látványosan megerősödő szociáldemokrácia poroszellenességével létrejött a császári hatalom, az újraeledő militarizmus és a feudális örökség politikai ellenzéke, amely szembeszegült a „reakciós” hivatalosság emlékezetpolitikájával is. A königsbergi sajtóban, sajtópert is felvállalva, annak idején például hevesen támadták a Borussia-emlékművet. A politikai baloldal eleve a maga „nemzetközi” munkásörökségével próbált betörni a közéletbe (május 1. stb.) Esetenként, művelődési szemhatáron, ugyanakkor együttműködésre is sor került konzervatívokkal. A „porosz” emlékezet balti regionális vonatkozásai körében egyúttal a kisebbségi porosz-litván népesség fokozatos öntudatra ébredése eredményezett kihívásokat – főképp Memelben – az emlékezet porosz-német vezérszólama ellen (mint a „Sandora-egylet” litván néprajzi múzeum alapítását övező ellentétek esetében), de a közeledés jelei is tapasztalhatók voltak. A Kelet-Poroszországról 1920-ban

leválasztott, Antant-felügyelet alá helyezett, majd (bizonyos autonóm jogokkal) 1923-ban Litvánia által bekebelezett Memel-vidék bizonytalan helyi viszonyai között szükségképp újra kellett rendezni az etnikai kapcsolatokat. A változás elsődleges forogatópontját ismét a közös háborús veszteségek emlékezete jelentette.

A tanulmány német szövege fordítás litvánból. A szerző kapcsolódó kötetműve német kiadásban: *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel/Klaipėdia im 20. Jahrhundert* (előkészületben; litvánul: 2011).

Komáromi Sándor

Fehér folt az emlékezésben: Ukrajna és a holokauszt

Grzegorz Rossolinski-Liebe: Erinnerungslücke Holocaust. Die ukrainische Diaspora und der Genozid an den Juden. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 62. Vol. 2014. 3. No. 397–430. p.

Ukrajna mai területén (a korábban Lengyelországhoz tartozó, a Molotov-Ribbentrop paktum alapján szovjet megszállás alá került Kelet-Galíciával együtt) a Szovjetunió elleni német támadást megelőzően mintegy 2,7 millió zsidó állampolgár volt honos. Ebből a német megszállás időszakában – 1941 nyara és 1944 ősze között – jó másfél millióan váltak a népiirtás áldozatává. Körülbelül 900 ezren tartottak a visszavonuló szovjetekkel, elrejtőzve mintegy százezren élhették túl a veszélyeket. Az ukrajnai holokauszt esetében kiemelendő: a népiirtás zömmel helyi cselekmények keretében zajlott, maga a gettósítás sem vált teljeskörűvé, megsemmisítő tábor gyanánt pedig egyedül a Lublin közeli Belzec szolgált, ahová Galíciából deportáltak 200 ezer zsidót. A fő elkövetők a német fegyveres egységek mellett, illetve ezekkel együttműködve azok az ukrán nacionalista erők voltak, melyek a szovjet impérium elleni küzdelem jegyében a német megszállókkal kollaboráltak, és a zsidók mellett a lengyel etnikum is a célkeresztjükbe került. „Öntevékeny” csoportok emellett mind falun, mind pedig nagyobb városokban kikerültek a civil lakosság sorai-

ból is. Az ukrán nacionalisták tulajdonképp „két frontos” harcot vívtak Lengyelország és Oroszország ellen; a zsidóság alapvetően az orosz bolsevizálás vélt szálláscsinálójaként került a látóterükbe. A „nemzeti” mozgalom élén az 1929-ben Bécsben létrejött Ukrán Nemzeti Szervezet (UNSZ) és az újonnan felállított Ukrán Felkelő Hadsereg (UFH) haladt Sztepan Bandera vezetése alatt. (Bandera korábban a Pieracki lengyel belügyminiszter elleni 1934-es merénylet kapcsán vált ismertté, hívei a börtönből 1939-ben szöktették meg.) Az UNSZ politikai tevékenységéhez kötődik az 1941. június 30-i Lvovi (lembergi) ukrán függetlenségi nyilatkozat, ami egy héttel a német bevonulást követően a szlovák vagy a horvát bábállam mintájára Ukrajna saját államiságát kívánta kezdeményezni, csak épp diplomáciai előkészítés és egyeztetés nélkül. A vezető embereket maguk a németek internálták, Berlinben házi őrizetben tartották őket, néhányuk koncentrációs táborban kötött ki.

1. Az események főbb csomópontjai

A holokauszt eseményei főképp Nyugat-Ukrajnát érintették Kelet-Galíciával és Volhíniával, ahol a zsidóság többsége élt. Itt mintegy az összlakosság 10%-át adták. Időbelileg az események négy szakaszra bonthatók: 1. Közvetlenül a német behatolást követően, 1941. június vége felé súlyos pogromokra került sor az UNSZ milicistáinak, utóbb pedig német fegyveres csoportok közreműködésével, a helyi lakosság részvétele mellett. A mintegy 150 rendbeli cselekmény áldozatainak száma tisztázatlan, de tízezrekre tehető. Magára Lvovra vonatkozólag négyezernyi a becslés. 2. A pogromok szinte észrevétlenül fejlődtek át a menekülők nyomába eredő gyilkos hajszába, melynek „hozamaként” 1941 végéig mintegy 70 ezer áldozat sejthető, és biztonsággal a frontvonalak mögötti „tisztogatásokra” szakosodott SS-bevetési csoportok (ez esetben az „Einsatzkommando C”) számlájára írandók, de a hivatalos rendőri erővé fejlesztett UNSZ-milícia hathatós támogatásával. (Ide illeszkedik a körösmezei magyar deportáltak sorsa is, noha a tanulmány nem említi. – K.S.) 3. A harmadik szakaszt a gettók, munkatáborok körzetében, valamint az ukrán erdőkben végrehajtott tömeges kivégzések jellemezték. Ezek nyomán, a belzeci deportálásokkal egyetemben, Volhíniában 1942 végére, Galíciában pedig

1943 közepére a zsidókérdés „megoldását” befejezettek tekintették. 4. Ezt követően még így is tízezer számra maradtak azonban szökevények, akiknek felhajtása és likvidálása főképp az addigra megszerveződött Felkelő Hadsereg maradt, amely felvett soraiba mintegy 5 ezer, immár kellő tapasztalatokkal bíró UNSZ milicistát is. Ebben, az immár negyedik szakaszban került sor a lengyel lakosságot is átfogóan érintő etnikai tisztogatásokra, melynek legalább 70 ezer civil esett áldozatul.

A szovjet ellentámadás 1944 során elérte az ukrán területeket. Mintegy 120 ezernyi kompromittált ukrán rendőr, katona (a Felkelő Hadsereg mellett a „Galícia” elnevezésű ukrán SS-hadosztály 14 ezer tagja), tisztviselő csatlakozott a német visszavonulás menetéhez. Közéjük tartoztak a propagandatevékenységben érintett értelmiségiek, újságírók, az 1939-ben létrejött Ukrán Nemzeti Bizottság emberei stb. Jelentékeny fegyveres csoportok maradtak azonban ukrán területen is, melyek az 50-es évek elején bekövetkezett felmorzsolásukig földalatti ellenálló tevékenységet folytattak a szovjet belügyi erők ellen. Az emigránsok kezdetben a felszabadított német területeken felállított menekülttáborokban kerültek elhelyezésre. Az UNSZ itt hamar újrendezte a sorait, együttműködésre lépett az amerikai titkosszolgálattal, kiszűrte és likvidálta a kommunistagyanús elemeket. A táborlakók a hadifoglyokkal együtt, akik elkerülték a Szovjetunióknak történő kiadatást, hamarosan szétrajzottak a 19. század végétől kialakult migrációs kolóniák irányában az amerikai kontinensről Ausztráliáig. Jelentős központjaik jöttek létre ugyanakkor Münchenben vagy Londonban is – anyanyelvű sajtóval, könyvkiadással, egyesületi élettel, ifjúsági nevelőtáborokkal stb. Megszerveződött a közös kapcsolattartás a távolabbi centrumokkal, és hamarosan minden készen állt a háborús emlékezet kibontakoztatására.

2. Ukrán világháborús emlékezés – a népiertásban való részvétel elhagytásával

Az emigrációs emlékezést a valós történetet elfedő nacionalista nézőpont irányította. Az apologetikai konstrukció, amely tagadni igyekezett ukrán részről bárminemű együttműködést a németekkel, mindenfajta részvételt a népiertásban, más etnikumokat kriminalizálva (lásd például

a zsidó pogromokat lengyelek kezdeményezték, a lengyel Honi Hadserg pedig öldöste az ukránokat stb.) az ukrán etnikumot tüntette fel az áldozat szerepében a németek irányából is, egyszersmind dicsőítette az ukrán „ellenállás” harci önfeláldozását és emberségét (a zsidókat egyenesen ők védelmezték!?), még hazai földön kicsírázott az 1943 végétől felmérhetővé vált végkifejletek távlatában. Hamis dokumentumok előállítását, valós dokumentumok megsemmisítését illetően is hathatós gondoskodás történt. A korai emigráns sajtó megtelt a kreált dokumentumokkal, megfelelő kommentárok kíséretében. Az első összefoglalást Mükola Lebed volt biztonsági főnök Rómában 1946-ban megjelent, 1987-ben újra kiadott könyve nyújtja, elhallgatva egyebek között a maga egykorú illetékességi köréből fakadó utasítást, mely szerint szökésük hírét keltve észrevétlenül likvidálendő bármely, szakmával nem rendelkező zsidó személy. Két ukrán KZ-túlélő a tábori viszonyokat ecsetelve (*Chomu svit movchyt*, Párizs, 1946) zsidóról csak kápó-szerepben tud, szerintük a foglyok zömmel ukránok voltak, mindazáltal tele „árulóval”, ráadásul a lengyel vagy orosz fogolytársak állandó fenyegetésének kitéve. Egy további korai beszámoló („Marko Vira” alias Volodümür Makar tollából, Buenos Aires, 1946) minden egyebet elhallgatva, ellenkező állításokat meghazudtolva, szintén a német terror alatt szenvedő ukránság áldozat szerepét domborítja ki (kényszermunka, likvidálások, sőt „pogrom”), egyben felfedezi a két világháború közötti szovjet népi-irtó politika, benne a kollektivizálással mesterségesen előidézett éhínség állítólag 20 milliónyi áldozatát. A korábbi múltba történő további visszapiantás okán érdemes idézni a szülőföldön maradt és 1945 végén elesett partizán, P. Novüna 1948-ban Párizsban közreadott naplóját, melyben egyebek mellett az 1941/44, illetve az 1917/20 közötti időszak harcai között von párhuzamot az „ orosz-bolsevista imperializmus” elleni ukrán nemzeti küzdelem szempontjából.

Az 1950/60-as években megjelenő hasonló publikációk sora ismételteti a fentieket, mindennemű utalás nélkül a holokausztra. A hidegháborús viszonyok között mind nagyobb hangsúlyt kapott Ukrajna „magára maradása”, szorgalmazva a visszatért szovjet elnyomás elleni küzdelem nemzetközi támogatását. E támogatást illetően a javaslatok elmentek egészen az atomcsapás ötletéig. Egyidejűleg – Roman Suke-

vics partizán-főparancsnok, majd Sz. Bandera tábornok halála (1950, ill. 1959) nyomán – lábra kapott a hozsannázó stílusú hőskultusz. Banderát, akiről fentebb is szó esett, a KGB ügynökei ölték meg Münchenben. Sukevics Bandera társa volt az 1934-es merényletben, a német megszállás alatt az ukrán SS-hadosztály „Csalogány” elnevezésű zászlóaljának parancsnoka, majd a visszatérő szovjet hatalommal szembenálló partizánmozgalom vezéralakja lett, mielőtt a belügyi egységekkel való összecsapás során életét vesztette. Mindkettejük tiszteletére emigrációs emlékhelyeket létesítettek, évfordulókhöz kapcsolódó kultuszt rendszeresítettek, hagiográfiai kiadványok születtek, a mai Ukrajna pedig „nemzeti hőseivé” fogadta őket. A rendszerváltás utáni Ukrajna általában is adaptálta az emberarcú és hősi nemzeti ellenállás mítoszát.

Jaroslav Sztetszko, 1941. június 30.-i lemergi hőse, aki Bandera képviselőjében az ukrán függetlenséget proklamálta, s az emigrációban már életében osztozott a hős társainak dicsőségében, egyszersmind alapítója és haláláig (1986) vezetője lett a Nemzetek Antibolsevista Tömörülésének (Anti-Bolshevik Bloc of Nations). 1967-ben jelentkezett emlékiratával, melyben az emlékezetes időszak felelevenítése során megtöri ugyan a hallgatást például a népi-irtás folyamatát bevezető – beállítása szerint elhanyagolható jelentőségű – pogromokat illetően, ukrán vonatkozásban ennek felelősségét is „bűnöző elemekre” hárítva, akik az ukrán nemzetet nem reprezentálták. Ezzel szemben nagy nyomatékkal idézi fel az NKVD börtöneiben szenvedő ukránok és lengyelek ezreinek – a német betörést követő, történetileg valós – gyors likvidálását.

*

A háborús emlékezés új szakasza indult, egyszersmind nagyobb sebességre is kapcsolt Marwin J. Chomsky 1978-as, világszerte vetített négy

részes televíziós holokauszt-filmje (*Holocaust*) nyomán, annak okán, hogy történetesen Ukrajnában játszódik a harmadik rész cselekménye, amely az ukrán emlékezés módszeres hallgatásába élesen belevág. A sértett fogadtatás egyfelől a „zsidó összeesküvés” részeként, vagy mint „KGB-megrendelést” igyekezett bagatellizálni a filmalkotást, másfelől ihletet nyert általa az „ukrán holokauszt”-fogalom („holodomor”) kiformalására, melynek eseményi hátterét az 1932/33. évi ukrán éhínség tragédiája adta, és a zsidó holokauszttal „felérő” vagy esetleg azt meghaladó nagyságrendet számíthatott fel. Majd előkerültek az 1922/23. és 1946/47. évi párhuzamok is. Az érzelmek hullámlása során néhány évre rá a kanadai Edmontonban felállításra került a Holodomor áldozatainak emlékműve. A nacionalista migráció egyidejűleg megindította a diplomáciai ellenkampányt amerikai zsidó körök, valamint Izrael állam irányában. Ennek során Petro Marcsuk, volt UNSZ-főpropagandista, aki az 1941-es függetlenségi proklamáció kapcsán német őrizetbe, majd Auschwitzba került, ezt az élettörténeti hátterét is kihasználva, meg sem állt a Yad Vashemig. Az emlékezethez kapcsolódó ukrán-zsidó vita mindenestre kimozdult a holtpontjából, s szinte napjainkig hatóan tovább szélesítette a Demjanjuk-per hullámlása.

*

Az ukrán világháborús népiártás tényvalósága iránti érdeklődés a 2000-es évektől kezdődően jelentkezik a kutatásban, és angolszász oldalon indult meg. Átfogó áttekintésre vállalkozó, a témában más publikációkkal korábbról már ismert szerzőnk lengyel születésű német történész.

Komáromi Sándor

Moldvai csángók és kárpáti ruszinok (1867–1947) A közösségi identitás fejlődésének kérdései Közép-Kelet-Európában

Barszczewska, Agnieszka: Mołdawscy Csángó a Rusini Karpaccy (1867–1947). Problemy rozwoju tożsamości zbiorowej w Europie środkowo-wschodniej w XIX i XX wieku, Warszawa: TRIO, 2011., str. 358.

A könyv alapjául a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 2008-ban megvédett doktori disszertáció szolgált. A vizsgált időszak a nemzeti mozgalmak, majd a nemzetállamok születésének kora térségünkben, a szerzőt ennek kapcsán az a kérdés foglalkoztatja, hogy egyes etnikai csoportoknak, amelyek önálló nemzetnek tekintik magukat, miért nem sikerült az államalapítás, illetve más csoportok, kulturális közösségek miért nem törekedtek arra, hogy politikai közösségé váljanak. A kötet két etnikai csoport identitás keresését követi nyomon majdnem egy évszázadon át, a kárpátaljai ruszinokét és a moldvai csángókét. A szerző úgy véli, hogy a XIX. század utolsó harmadában hasonló volt az a gazdaság-földrajzi környezet, történelmi helyzet, kulturális beágyazottság, társadalmi motiváltság, amiben a két etnikai csoport élt, azaz hasonló kiinduló pontról indulhattak a nemzetté válás, az államiság megteremtése felé, hogy majd a XX. század közepére a ruszinokból öntudatos, folytonosan az elismertségért harcoló kisebbség, a csángókból sorsába belenyugvó, fokozatosan asszimilálódó közösség legyen. A szerző szerint ebben vizsgálható az az átmenet, amely a kulturális identitástól az etnikai azonosságtudaton át a nemzetté váláshoz vezet.

Barszczewska feleletet, választ keres arra a kérdésre, hogy a nemzetté válás előtti időszakban milyen tényezők óvták meg az erőteljes akkulturációs befolyás alatt álló adott etnikai csoportot, kulturális közösséget a többségi nemzethez történő asszimilációtól. A szerző meghatározza az önazonosság formáit a kiegyezés, illetve a Román Királyság megalakulása idején a ruszinok és a csángók társadalmában és feltárja azokat az okokat, amelyek miatt a hasonló kiindulás ellenére eltérően alakult a nemzettudat e két etnikai csoportban. A vonatkozó, főleg